

Лойка, П. А. Гістарыяграфія праблемы вывучэння ролі шляхты ў грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай (другая палова XVI – першая трэць XVII ст.) / П. А. Лойка // Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб. Вып. 3 / рэдкал.: У. К. Коршук (адк. рэдактар) [і інш.]. – Мінск: БДУ, 2008. – С. 46–52.

П. А. ЛОЙКА

ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ПРАБЛЕМЫ ВЫВУЧЭННЯ РОЛІ ШЛЯХТЫ Ў ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫМ ЖЫЦЦІ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ (другая палова XVI — першая трэць XVII ст.)

Нацыянальная беларуская медыявістычная гістарыяграфія, пачатак якой можна акрэсліць 10—20-мі гг. XX ст., практычна не мела і не мае грунтоўных, комплексных распрацовак па краевугольных праблемах сярэднявечнай гісторыі Беларусі. Да такіх, безумоўна, неабходна аднесці пытанні станаўлення, эвалюцыі і трансфармацыі асноўных саслоўяў беларускага грамадства феадальнай эпохі: сялянства, мяшчанства, шляхты. Калі першаму з іх пашанцавала болей — ад У. І. Пічэты да першага тома абагульняючай «Гісторыі сялянства Беларусі»; другому крыху меней — але ўсё ж ёсць у наяўнасці грунтоўныя манаграфіі З. Ю. Капыскага, В. І. Мялешкі, А. П. Грыцкевіча; трэцяму — мізэрна.

Праблематыка шляхты не знайшла належнага адлюстравання ў айчынай гістарыяграфіі. На першых кроках яе станаўлення, можна сказаць, у пачатковай фундаментальнай «Гісторыі Беларусі» класіка нацыянальнай гістарычнай навукі М. В. Доўнар-Запольскага былі адлюстраваны пытанні складвання шляхецкага саслоўя, афармлення яго правоў, удзел шляхты ў палітычным жыцці краіны з асобным сюжэтам аб дзейнасці сомікаў. Але выданне было падрыхтавана да друку ў 1918—1919 гг., а пабачыла свет толькі ў 1994 г.¹ Кожны з абзацаў твора 85-гадовай даўнасці на дзень сённяшні ўяўляе сабой тэзіс, прыдатны да разгортвання грунтоўнага навуковага даследавання.

Далей развіццё беларускай гістарычнай навукі, якое прыпадала на савецкі час, адбывалася без даследавання дзяржаўна-палітычнай дзейнасці сацыяльных вярхоў беларускага сярэднявечнага грамадства, што лічылася іншародным. Толькі ў 70—80-я гг. XX ст. фарміраванню і структуры шля-

46

хецкага саслоўя былі прысвечаны некалькі прац А. П. Грыцкевіча, якія ўбачылі свет у абагульняючых выданнях, зборніках артыкулаў і атрымалі працяг у публікацыях 1990-х гг.²

Да разгляду грамадска-палітычнай думкі другой паловы XVI — першай паловы XVII ст., якая выпрацоўвалася шляхецка-мяшчанскім асяродкам ВКЛ, звярталіся юрысты-прававікі-сацыёлагі (Я. А. Юхо, С. А. Падокшын, С. Ф. Сокал, С. Ф. Шалькевіч). У іх працах на грунце гісторыка-юрыдычнага і філасофска-сацыялагічнага аналізу раскрываюцца погляды і практычная дзейнасць асобных актыўных дзяржаўна-грамадскіх дзеячаў А. Валова, К. Радзівіла, Л. Сапегі, А. Волана, Я. Кішкі, Л. Крышкоўскага, К. Астрожскага, Я. Абрамовіча, М. Стрыйкоўскага, М. Літвіна ды інш. У прыватнасці, увага канцэнтруецца на ацэнцы сутнасці дзяржавы, яе задач і функцый размеркавання ўлады (манарх — сойм і соймікі), канкрэтна-палітычныя праблемы (выбар манарха, прэагатывы соймікавай улады падчас безкаралеўяў, дзяржаўныя ўзаемадачыненні двух пачаткаў — ВКЛ і Каралеўства Польскага — у Рэчы Паспалітай, грамадска-маральныя каштоўнасці)³. Да агульных высоў сугнасці дзяржаўна-палітычнага ладу трэба аднесці думку С. Ф. Сокала, што «пасля падпісання Люблінскай уніі палітычнае развіццё пайшло па шляху ўсталявання магнатскай алігархіі»⁴. Але аўтар, як і яго калегі, тут абмінаюць далёка не мізэрнае па часе 60—70-годдзе (з 60-х гг. XVI ст. па 20—30-я гг. XVII ст.), падчас якога ў парламентарызме ВКЛ быў зафіксаваны адзіны перыяд, калі дробная і сярэдняя шляхта была шмат у чым вызначальнай палітычнай сілай у дзяржаве, а ўжо потым (з 30—40-х гг. XVII ст.) да канца існавання Рэчы Паспалітай адыгрывала другарадную ролю ў палітычных рэагнасцыроўках магнатэрыі.

Для вывучэння ідэалаў эпохі другой паловы XVI — першай трэці XVII ст., што адлюстроўвалі сацыяльна-маральны стан грамадства праз творчасць літаратараў з элітарнага саслоўя, звярталіся філолагі, якія аналізавалі героіка-эпічную паэзію ВКЛ канца XVI — пачатку XVII ст. (Я. Радзівіла, А. Рымшы, Ф. Градоўскага, Г. Пельгрымоўскага, Л. Зізання, Я. Казаковіча ды інш.). У працах С. В. Кавалёва, І. В. Саверчанкі⁵ даецца ўяўленне аб падзеях як ў палітычным жыцці таго часу, маральных учынках сучаснікаў у адносінах да вернай адданасці Айчыне, службовай адказнасці, сумленнасці выканання грамадзянскіх абавязкаў. Але думкі інтэлектуалаў-індывідуалаў XVI—XVII ст. не ўстане адлюстраваць агульныя настроі, усю значнасць і важкасць феномена ўсяго шляхецкага саслоўя. Гэта павінна быць даследаванне, што будзеца праз словы, думкі, погляды значнай колькасці сучаснікаў падзей, якія адклаліся ў дакументальных крыніцах. Але праз рукі і вочы беларускіх гісторыкаў такія матэрыялы толькі пачынаюць праходзіць. З гэ-

47

тай прычыны беларуская медыявістыка толькі пачала шлях да фарміравання сваёй думкі і поглядаў на праблемы ролі і месца шляхецтва беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці ВКЛ і Рэчы Паспалітай у XVI—XVII ст. Апошнім часам з'яўляюцца асобныя артыкулы аб ролі прадстаўніцтва ВКЛ у дзейнасці вальнага сойма Рэчы Паспалітай другой паловы XVI ст., яго ўплыву на прыняцці рашэнняў па разнастайных пытаннях унутранай і знешняй палітыкі агульнай дзяржавы⁶.

Расійская ды савецкая гістарыяграфія прадстаўлена фундаментальнымі працамі М. К. Любаўскага, У. І. Пічэты, дзе прааналізаваны этапы станаўлення шляхецкага саслоўя ў ВКЛ, працэс узростання яго палітычнай вагі на працягу XVI ст.⁷ Аднак менавіта ў XVI ст. даследаванні вышэйзгаданых аўтараў перапыняюцца. Толькі ў схематычнай форме разглядаў дзяржаўна-палітычны лад, без выдзялення канкрэтнай ролі шляхты ў яго функцыянаванні, М. К. Любаўскі. Ён прааналізаваны склад, структура, прэрагатывы вальнага сойма Рэчы Паспалітай. Але велікакняжацкага крыла ў яго дзейнасці з асобнымі поглядамі на агульнадзяржаўныя праблемы і вылучэннем мясцовых пытанняў мэтрам даследчыкам старажытнай гісторыі ВКЛ адзначана не было. Наадварот, расійскі медыявіст паставіў Княства Літоўскае пасля 1 ліпеня 1569 г. на адзін узровень па статусе з Вялікай і Малой Польшчай⁸.

Праблемай арганізацыі і функцыянавання прадстаўнічых шляхецкіх органаў улады, соймакаў, што пачалі дзейнасць у ВКЛ з 1565 г. і дапоўнілі парламенцкі інстытут (сойм) парламенцкай сістэмай (соймік — сойм), займаліся расійскія гісторыкі М. А. Максімейка, Ф. І. Леантовіч, І. І. Лапа. Першыя два даследчыкі ў сваіх працах⁹ на грунце заканадаўчых дакументаў далі агульную характарыстыку шляхецкіх сходаў з разглядам соймава-соймікавай праблематыкі. Даследаванні І. І. Лапа¹⁰ адзначаюцца фундаменталізмам, панарамным і дакладным асэнсаваннем шляхецкай соймакавай дзейнасці (праца прадсоймавых, рэалізацыйных, дэпутацкіх, электыйных, попісавых соймакаў). Аўтар таксама звярнуўся, няхай і фрагментарна, да аналізу соймакавых прамоў, што кардынальна адрознівае яго працы ад папярэднікаў і паслядоўнікаў, якія менш увагі ўдзялялі палітычнай дзейнасці шляхты.

У савецкай гістарычнай школе цікавасць да гісторыі ВКЛ з пазіцыі разгляду яго ўнутрыпалітычнай пабудовы, дзяржаўна-палітычных функцый пануючай групы насельніцтва, а тым больш актыўнасці ў соймакава-соймавай дзейнасці ўсходнеславянскага ды яшчэ праваслаўнага насельніцтва, была ідэалагічна затабуіраванай. Толькі ў 90-х гг. XX ст. у зборніку «Еўрапейскае дваранства XVI—XVIII ст.: межы саслоўя» М. Я. Бычковай быў апублікаваны артыкул «Фарміраванне пануючага класа Вялікага княства

Літоўскага ў XVI ст.». На падставе аналізу галоўным чынам юры- дычных норм Статутаў ВКЛ 1529, 1566, 1588 гг. маскоўская даследчыца вызначыла сацыяльна-эканамічныя, дзяржаўна-палітычныя, канфесійныя фактары саслоўных меж- элітнай знаці, эвалюцыю прававых прывілеяў шляхты, элементы доказнасці належнасці да вышэйшага наблітэта, формы анабліравання і працэс страты шляхецкага статуса з яго наступствамі. Рэгіянальныя асаблівасці шляхты Вялікага княства Літоўскага, а тым больш яго канкрэтная дзейнасць у дзяржаўна-грамадскім жыцці, у даследаванні не разглядаліся ды не ставіліся за мэтаў¹¹.

Традыцыйна вялікую зацікаўленасць да ўсіх аспектаў гісторыі элітарнага саслоўя Рэчы Паспалітай выказалі польскія даследчыкі. У абагульняючых працах, якія прысвечаны ўсёй тэрыторыі Рэчы Паспалітай, велікакняжацкія матэрыялы выступаюць у ролі факталагічнай канструкцыі, без аналізу асаблівасцей рэальнай сітуацыі. Не засталіся па-за ўвагай медыявістаў заходняй суседкі і такія пытанні, як арганізацыя парламенцкай дзейнасці, адносіны шляхты да існуючай у РП сістэмы ўлады і яе інстытутаў, знешнепалітычных захадаў урада, унутрыпалітычных змен і пачынанняў, шляхецкай палітычнай культуры (Й. Семенскі, Я. Тазбір, Я. Мацішэўскі, В. Крэгзайзен, Э. Апалінскі)¹². Аднак галоўным аб'ектам вывучэння для польскіх навукоўцаў былі землі Кароны, а калі даходзіла да стану спраў у ВКЛ, то тэматыка звужвалася да асобных праблем (ацэнка дзяржаўнага адзінства РП, абарона ад знешніх ворагаў, фінансава-падатковая палітыка), разглядалася праз прызму бачання польскім бокам і грунтавалася на асобных прыкладах. Шэраг даследаванняў сучасных польскіх гісторыкаў ахопліваюць толькі асобныя кірункі палітычных памкненняў шляхты ВКЛ. Так, праблемы удасканалення дзяржаўнай сістэмы кіравання, вайсковасці, канфесійныя, якія абмяркоўваліся на соймаках ВКЛ у XVII ст., разглядае ў артыкульных публікацыях Г. Візнер¹³ (праўда, храналагічныя доследы абмежаваны XVII ст.). Шматаспектна ў плане арганізацыі, функцыянавання, выніковасці вывучае гісторыю соймакаў ВКЛ другой паловы XVI—XVII ст. А. Закжэўскі¹⁴. У якасці факталагічнага матэрыяла аўтар выкарыстоўвае асобныя прыклады соймакавай дзейнасці па ўсёй тэрыторыі ВКЛ, але ў якасці базавага аб'екта даследавання абраў Трокскую адміністрацыйную адзінку. Пры гэтым багацейшы матэрыял, як і ключавыя высновы ў А. Закжэўскага па гісторыі мясцовага парламентарызму, датычыцца галоўным чынам другой паловы XVII—XVIII ст. Таму апошняя трэць XVI — першая трэць XVII ст. не павінны выходзіць з-пад даследчыцкай увагі дазнаўцаў даўніны.

У фундаментальнай манаграфіі аднаго з найбольш дасведчаных польскіх гісторыкаў ва ўзаемаадносінах ВКЛ і Каралеўства Польскага другой пало-

вы XVI ст. Г. Люлевіча, якая грунтуецца на шырокаабдымным дакументальным матэрыяле, даследуецца час першых двух дзесяцігоддзяў знаходжання пад адзіным дзяржаўным пачаткам да 1569 г. асобных еўрапейскіх краін. Менавіта праз спектр польска-велікакняжацкіх адносін Г. Люлевічам аналізуецца ўсе праблемы, што ім выносяцца на разгляд: спроба адміністрацыі і арыстакратыі ВКЛ захаваць за сваёй старажытнай краінай статус асобнага дзяржаўнага чынніка, суб'екта федэрацыі, дзеля чаго арганізуецца самастойнае скліканне галоўных соймаў ВКЛ, а таксама захады па правядзенні асобнага знешнепалітычнага курсу¹⁵. Што тычыцца пазіцый мясцовага шляхецкага «народа» ў дачыненні да глабальных і мясцовых праблем рэгіёнаў, польскі даследчык, на жаль, не меў мажлівасці дакрануцца.

Папулярную тэму парламентарызму ў якасці самастойнага даследавання ажыццявіў аўтарытэтны знаўца гісторыі Польшчы і ВКЛ А. Рахуба. Яго манаграфія засяроджваецца на праблеме месца ВКЛ у парламенцкай сістэме Рэчы Паспалітай у 1569—1763 гг.¹⁶ Даследчык робіць аналіз структуры дзейнасці інстытутаў парламенцкай сістэмы ВКЛ. Асобная ўвага ўдзяляецца павятовым соймам, а таксама галоўным соймам ВКЛ у Ваўкавыску і Слоніме. Аўтар падкрэслівае адрозненні парламенцкай сістэмы ў ВКЛ ад Польскага Каралеўства. Звяртае ўвагу на адметнасць заканадаўча-прававой асновы ВКЛ. Але, як і ў папярэдніх доследах, асноўнае інфармацыйнае поле агортвае галоўным чынам XVII—XVIII ст., таму спецыфічнае паслялюблінскае пяцідзясяцігоддзе застаецца актуальна адкрытым у доследным плане.

Такім чынам, сярод гістарыяграфічных прац адсунутае сінтэтычнае даледаванне, якое б акрэслівала канкрэтныя сферы палітычных інтарэсаў шляхты беларускіх зямель у 70-я гг. XVI — 20-я гг. XVII ст., узровень яе сацыяльнай актыўнасці, пазіцыі «народа шляхетнага» ў вырашэнні кардынальных праблем тагачаснага грамадства, а таксама элементы палітычнай свядомасці дзяржаўнай эліты.

¹ Доўнар-Запольскі, М. В. Гісторыя Беларусі / М. В. Доўнар-Запольскі. Мінск, 1994.

² Грыцкевіч, А. П. Формирование феодального сословия в Великом княжестве Литовском и его правовые основы (XV—XVI вв.) / А. П. Грыцкевич // Первый Литовский статут 1529 года. Вильнюс, 1982; Грыцкевіч, А. П. Беларуская шляхта / А. П. Грыцкевіч // Спадчына. 1990. № 1; Грыцкевіч А. П. Шляхта Вялікага княства Літоўскага да Люблінскай уніі 1569 г. / А. П. Грыцкевіч // Годнасць. 1993. № 1.

³ Юхо, Я. А. Крыніцы беларуска-літоўскага права / Я. А. Юхо. Мінск, 1991;

Падокшын, С. А. Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры / С. А. Падокшын. Мінск, 2003; Сокол, С. Ф. Социологическая и политическая мысль в Белоруссии во второй половине XVI века / С. Ф. Сокол. Минск, 1974; Шалькевіч, В. Ф. Філасофская думка ў Беларусі / В. Ф. Шалькевіч. Мінск, 1976.

⁴ Сокол, С. Ф. Социологическая и политическая мысль в Белоруссии во второй половине XVI века / С. Ф. Сокол. Минск, 1974. С. 19-20.

⁵ Кавалёў, С. В. Героіка-элігічная паэзія Беларусі і Літвы канца XVI ст. /

С. В. Кавалёў. Мінск, 1993; Ён жа. Станаўленне польскамоўнай паэзіі ў полілінгвістычнай літаратуры Беларусі эпохі Рэнесансу. Мінск, 2002; Саверчанка, І. В. Старажытная паэзія Беларусі. XVI — першая палова XVII ст. / І. В. Са-верчанка. Мінск, 1992.

⁶ Падалінскі, У. А. Спроба рэвізіі ўмоў Люблінскай уніі з боку Вялікага княства Літоўскага ў 1572—1576 гг. / У. А. Падалінскі // Славянскі мир і славянскія культуры в Европе и мире: место и значимость в развитии цивилизаций и культур (история, уроки, опыт и современность). Материалы международной научно-технической конференции. Ч. 1. Витебск, 2002. С. 94—97; Ён жа. Вялікае княства Літоўскае ў палітычным крызісе Рэчы Паспалітай 1587—1589 гг. // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця. Ч. 1. Гродна, 2003. С. 184—190.

⁷ Любавскі, М. К. Литовско-русский сейм / М. К. Любавский. М., 1900;

Пичета, В. Н. Белоруссия и Литва в XV—XVI вв. / В. Н. Пичета. М., 1961.

⁸ Любавскі, М. К. Политический строй Польши после Люблинской унии. Лекции читанные в Московском университете / М. К. Любавский. М., 1901.

⁹ Максимейко, Н. А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. / Н. А. Максимейко. Харьков, 1902; Леонтовіч, Ф. Н. Веча, сеймы і сеймікі в Великом княжестве Литовском / Ф. Н. Леонтовіч // Журнал Министерства народного просвещения. 1910. № 2, 3.

¹⁰ Лаппо, И. И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569—1586) / И. И. Лаппо / Опыт исследования политического и общественного строя. Т. 1. СПб., 1901; Он же. Великое княжество Литовское во второй половине XVI в. Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев. 1911.

¹¹ Европейское дворянство XVI—XVII вв.: границы сословия. М., 1997. С. 216—235.

¹² Siemiecki, I. Polska kultura polityczna w XVI wieku / I. Siemiecki // Kultura staropolska. Kraków. 1932; Tazbir, J. Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit-upadek- relikty. Warszawa, 1979; Maciszewski, J. Szlachta Polska i jej państwo. Warszawa. 1986; Kriegerseisen, W. Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku. Warszawa, 1991; Opalicki, E. Kultura polityczna szlachty Polskiej w latach 1587—1652. Warszawa, 1995.

¹³ Wisner, H. Sejmiki litewskie i kwestie wyznaniowe. 1611—1648 / H. Wisner // Odrodzenie i reformacja w Polsce. 1978. R.

szkoły pedagogicznej w Opolu. 1988. T. XXVI. S. 217—233; Naprawa państwa w uchwałach sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w pierwszej połowie XVII w. // *Studia polsko-litewsko-białoruskie*. Warszawa, 1986. S. 33—50.

¹⁴ *Zakrzewski, A.* Sejmiki Wielkiego księstwa Litewskiego (połowa XVI — koniec

XVIII w. / *A. Zakrzewski* // *Parlamentaryzm w Polsce we współczesnej historiografii*. Warszawa, 1995. S. 100—106; *Marszałek powiatowy Wielkiego Księstwa Litewskiego — marszałkiem sejmikowym (XVI—XVIII w.)* // *Parlament, prawo, ludzie*. Warszawa, 1996. S. 356—361; *Ograniczenie przez sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego monarchycznego prawa mianowania urzędników sądowych. XVII—XVIII w.* // *Lietuvos Valstybės XII—XVIII a.* Vilnius, 1997. S. 173—186.

¹⁵ *Lulewicz, H.* Gniew o unie ciężej dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569—1588 / *H. Lulewicz*. Warszawa, 2002.

¹⁶ *Rachuba, A.* Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569—1763 / *A. Rachuba*. Warszawa, 2002.